

Νέες Τάσεις στη Μελέτη του Εμφυλίου Πολέμου

Η δεκαετία του '90 σηματοδότησε την ανάπτυξη νέων τάσεων στην έρευνα του εμφυλίου πολέμου. Οι νέες αυτές τάσεις συνδέονται αναμφίβολα με την εμφάνιση μιας νεώτερης γενιάς επιστημόνων, ιστορικών, πολιτικών επιστημόνων, κοινωνικών ανθρωπολόγων, η οποία έπαυε πια να ενδιαφέρεται - ή σε τελική ανάλυση μειώθηκε το ενδιαφέρον της - για ερωτήματα τύπου «ποιος έχει μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης για το ξέσπασμα του εμφυλίου» ή «τι έφταιξε για το τελικό αποτέλεσμα». Ο Άρης Βελουχιώτης εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται με όρους ήρωα στην ελληνική βιβλιογραφία. Ωστόσο οι σύγχρονες αναζητήσεις στην Ιστορία, αρνούνται σθεναρά τόσο τις ηρωοποιήσεις όσο και τις δαιμονοποιήσεις. Η απομάκρυνση από επιστημονικά στείρες ανησυχίες συνδέεται αναμφίβολα με την ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής, την εξασθένηση της πολιτικής και ιδεολογικής πώλωσης, τη βιωματική απομάκρυνση της νεώτερης γενιάς από τις τραυματικές εμπειρίες των προηγούμενων δεκαετιών, την κατάρρευση του κομμουνισμού, κ.ά. Η εμφάνιση αυτού του νέου κύματος δεν έγινε δεκτή πάντοτε με ενθουσιασμό. Αρκετές και συχνά έντονες αντιδράσεις ξέσπασαν, άλλοτε από «ιδεολογική εχθρότητα», άλλοτε από ανασφάλεια για το πού οδηγούν όλα αυτά, κι άλλοτε - συχνά - απλώς από παρεξήγηση ή και άγνοια. Κάποιοι αισθάνθηκαν το «φάντασμα» του ρεβιζιονισμού να πλανάται πάνω από το κεφάλι τους και να τους απειλεί. Αξίζει λοιπόν να αναφερθούμε εν συντομία στα καινοτόμα στοιχεία που συνεισφέρουν οι έρευνες αυτές και που συνδέονται: α) με σύγχρονες μεθόδους (διεπιστημονική προσέγγιση, συστηματική εμπειρική έρευνα), β) με μια φρέσκια ματιά, καινούργιες ευαισθησίες και γόνιμα ερωτήματα, γ) με νέα πορίσματα. Τα στοιχεία αυτά θα μπορούσαμε να τα συνοψίσουμε στα εξής δέκα σημεία: 1. Μετακίνηση της χρονολογικής έναρξης του εμφυλίου πολέμου στα χρόνια της κατοχής (1943-1944). Έχει πλέον γίνει συνείδηση πως όταν μιλάμε για εμφύλιο αναφερόμαστε σε ολόκληρη την περίοδο 1943-1949. Σειρά πρόσφατων ερευνών έχουν αναδείξει τόσο την έκταση των εμφυλίων συγκρούσεων στη διάρκεια της κατοχής όσο και τη σύνδεση τους με τις μετακατοχικές εξελίξεις. Είναι χαρακτηριστικό πως οι πλέον πολύνεκρες μάχες στη διάρκεια της κατοχής δεν έγιναν ανάμεσα σε Έλληνες και ξένους αλλά αποκλειστικά μεταξύ Ελλήνων και πως τα γεγονότα της κατοχής σηματοδοτούν και επηρεάζουν αποφασιστικά την πορεία των πραγμάτων μετά την απελευθέρωση. Για παράδειγμα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύνδεση της «λευκής τρομοκρατίας» με τα γεγονότα της κατοχής. 2. Αποφόρτιση και αποστασιοποίηση. Ο καταγγελτικός, ηθικοπλαστικός και εν τέλει έντονα ιδεολογικός λόγος αποτελεί παρελθόν. Προφανώς κανείς δεν ισχυρίζεται ότι οι νέοι ερευνητές δεν έχουν τις δικές τους ευαισθησίες και ιδεολογικές αναφορές. Όμως άλλο είναι αυτό και άλλο είναι η μόνιμη και έμμονη προσπάθεια να δικαιωθεί η μία ή η άλλη παράταξη και να απαξιωθεί η αντίπαλη. Όπως άλλο είναι η σωστή εφαρμογή κάποιων βασικών ερευνητικών εργαλείων και άλλο η αγνόησή τους ή η επιλεκτική εφαρμογή τους. 3. Αποφυγή ηρωοποίησης και δαιμονοποίησης. Οι πρωταγωνιστές δεν αντιμετωπίζονται ως ήρωες ή προδότες, ως πατριώτες ή όργανα των ξένων. Από

την άποψη αυτή, πρόσφατες εκδόσεις που κινήθηκαν προς αυτήν την κατεύθυνση, διόλου δεν εκφράζουν το νέο ερευνητικό ρεύμα. 4. Έρευνα θεμάτων ταμπού, όπως η βία και η συνεργασία με τις αρχές κατοχής. Πρόσφατες έρευνες δείχνουν πως η βία δεν υπήρξε μονοπώλιο μίας παράταξης και πως αποτελεί ένα σημαντικό στοιχείο για την ανάλυση και ερμηνεία του φαινομένου της συνεργασίας με τις κατοχικές δυνάμεις και των πολιτικών εξελίξεων που ακολούθησαν.

Αναγνωρίζεται επίσης πως η αντίσταση δεν υπήρξε το καθολικό φαινόμενο που περιγράφουν τα σχολικά εγχειρίδια. Τα φαινόμενα αυτά έλαβαν χώρα σε περίοδο που η χώρα ήταν μεν υπό κατοχή αλλά βασικό διακύβευμα - ειδικότερα μετά το καλοκαίρι του 1943 - υπήρξε η φύση και το περιεχόμενο της εξουσίας στη μετακατοχική Ελλάδα. Σημαντική είναι επίσης η παρατήρηση πως η «πολιτική βία» συχνά συγκαλύπτει τοπικές και οικογενειακές βεντέτες: οι άνθρωποι λύνουν συχνά τις διαφορές τους με τα όπλα υπό το πρόσχημα πολιτικών και ιδεολογικών αντιπαραθέσεων. 5. Αλλαγή του χαρακτήρα της έρευνας. Παρατηρείται μια μετάβαση από το ογκώδες εγκυκλοπαιδικό έργο που παρουσιάζει τη «μια αλήθεια» σε αυτό της συλλογικής, μερικής και αλληλοσυμπληρούμενης έρευνας που αποφεύγει τα μεγαλόπνοα ερμηνευτικά ανοίγματα όταν αυτά δεν στηρίζονται σε λεπτομερή και πλήρη τεκμηρίωση. Παλαιότερα, πολλές εργασίες υπηρετούσαν προϋπάρχουσες ερμηνείες οι οποίες υπαγόρευαν και τα αρχικά ερωτήματα με αποτέλεσμα τον εξοστρακισμό των ερευνητικών αντικειμένων που τις υπονόμευαν ή δεν τις εξυπηρετούν. Τα ερευνητικά ερωτήματα υπαγορεύονται πλέον κυρίως από σειρά γενικότερων προβληματισμών: π.χ. πώς κινητοποιούνται οι άνθρωποι. Πώς διαιρούνται οι μικρές κοινωνίες. Πώς δομείται η πολιτική συμπεριφορά σε συνθήκες εμφυλίου. Πότε και πώς ασκείται η βία. Ποιος είναι ο ρόλος της ιδεολογίας και ποιος της ανάγκης επιβίωσης. Πώς λειτουργεί η ατομική και συλλογική μνήμη. 6. Τάση προς το μερικό και το τοπικό. Έχει γίνει κατανοητό ότι οι γενικεύσεις χωρίς λεπτομερή εμπειρικό έλεγχο, χωρίς σαφή εικόνα των δεδομένων σε κοινωνικό και τοπικό επίπεδο, όχι μόνο δεν προσφέρουν αλλά συσκοτίζουν την εικόνα. Έχει, λοιπόν, ξεκινήσει μια προσπάθεια λεπτομερούς «χαρτογράφησης» του εμφυλίου με σοβαρές τοπικές έρευνες, βασισμένες σε πολύχρονες κοπιαστικές έρευνες πεδίου και πηγές από τα τοπικά αρχεία, οι οποίες συχνά αναδεικνύουν πολλές άγνωστες ως τώρα πτυχές του Εμφυλίου και σχηματίζουν ένα εντυπωσιακό μωσαϊκό που σιγά-σιγά συμπληρώνεται. 7. Ξεπέρασμα απλουστευτικών εννοιολογικών σχημάτων. Αυτό ξεκινά από τις πιο απλές και διαδεδομένες αντιλήψεις (π.χ. η αποκλειστική έμφαση στον ρόλο των ξένων δυνάμεων στις οποίες καταλογίζονται όλα τα δεινά) και προχωράει στις πιο σύνθετες (αναγνωρίζεται πλέον πως η κατοχή και η αντίσταση παρήγαγαν δυναμικές που διαίρεσαν τον πληθυσμό από πολύ νωρίς και πως η διαίρεση αυτή είχε σύνθετες και πολλαπλές κοινωνικές αναφορές). 8. Ανάδειξη της πολυμορφίας του Εμφυλίου. Διαπιστώνεται πως ο εμφύλιος είναι ένα σύνθετο φαινόμενο που καλύπτει πλειάδα μικρότερων και συχνά ημι-αυτοτελών εμφυλίων. Είναι αδύνατο π.χ. να ερμηνευθούν οι εξελίξεις στη Μακεδονία αγνοώντας τη δράση (ή και την ίδια ύπαρξη) ομάδων όπως οι Τουρκόφωνοι Πόντιοι και οι Σλαβόφωνοι. Το ίδιο ισχύει για τη γεωγραφική έκφραση του εμφυλίου που παρουσιάζει τεράστιες

διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή καθιστώντας πολλές γενικεύσεις προβληματικές. Άλλη η εμπειρία του βουνού και άλλη της πεδιάδας, άλλη του χωριού και άλλη της πόλης, άλλη του Βορά και άλλη του Νότου, κ.ο.κ. 9. Στροφή προς το μαζικό επίπεδο και μελέτη των απλών ανθρώπων μέσα σε ένα πλαίσιο ανασφάλειας. Οι έρευνες μέχρι τώρα ασχολούνταν σχεδόν αποκλειστικά με τις ηγεσίες και τις αποφάσεις τους. Είναι πλέον αποδεκτό πως οι εξελίξεις δεν είναι δυνατό να κατανοηθούν ερήμην και των δυναμικών στη βάση. Η οπτική «από τα κάτω» επικεντρώνει στην καθημερινότητα των ανθρώπων και αποκαλύπτει συμπεριφορές που δεν καθορίζονται αποκλειστικά από την πολιτική και την ιδεολογία. Η αντίληψη πως η ατομική «στράτευση» σε κάποια οργάνωση είναι καθαρά ιδεολογική υπόθεση ή πως εξηγείται με ένα κοινό κίνητρο για τους πάντες έχει ανατραπεί. Αντίστοιχα έχει γίνει αντιληπτό πως δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα το σκηνικό της περιόδου ως απόλυτα διαμορφωμένο από τα αντίπαλα στρατόπεδα, όπου απουσιάζει αυτό που θα αποκαλούσαμε «γκρίζες ζώνες» όπου κυριαρχούν στάσεις όπως η ουδετερότητα, οι μετατοπίσεις, ο καιροσκοπισμός κ.λπ. Στην πραγματικότητα οι νέες έρευνες δείχνουν ότι υπάρχει μια τεράστια «γκρίζα» ζώνη στην οποία κάποιοι μετακινούνται ανάμεσα στις παρατάξεις ανάλογα με το ποιος κυριαρχεί στην περιοχή τους, κάποιοι προσπαθούν να παραμείνουν ουδέτεροι, κάποιοι ενδιαφέρονται να βρεθούν με την πλευρά του (όποιου) νικητή κ.λπ. 10. Ένταξη του εμφυλίου σε ευρύτερα θεωρητικά και συγκριτικά πλαίσια. Ο Εμφύλιος δεν αποτελεί ελληνική πρωτοτυπία και η σύγκρισή του με άλλους εμφυλίους (και την έρευνά τους) έχει ανοίξει γόνιμες προοπτικές. Το ίδιο ισχύει και για ευρύτερα θέματα που αναδεικνύει η μελέτη του εμφυλίου και τα οποία ξεφεύγουν από το πλαίσιο του, όπως π.χ. η διαμόρφωση πολιτικών ταυτοτήτων και συμπεριφορών, η ταξική και εθνοτική συμπεριφορά, η δυναμική της βίας, κ.λπ. Οι πρόσφατες αυτές έρευνες αντιστοιχούν σε ερευνητικές τάσεις που έλαβαν χώρα στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες είτε παλαιότερα (π.χ. Γαλλία, Ιταλία, Ολλανδία) είτε πιο πρόσφατα (π.χ. Ισπανία). Αξίζει να σημειωθεί πως και στις χώρες αυτές αρχικά παρατηρήθηκαν αντιδράσεις και ξεκίνησαν συζητήσεις αντίστοιχες με τις ελληνικές. Σε όλες τις περιπτώσεις όμως, οι αντιδράσεις αυτές υποχώρησαν, οι συζητήσεις διευρύνθηκαν και τα νέα ερευνητικά πορίσματα έγιναν τελικά κοινό κτήμα.

*Ο Στάθης Καλύβας είναι καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Yale. Ο Νίκος Μαραντζίδης είναι επίκουρος καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.